

УДК 165.

Андрій Лебідь

ТРАНСПОЗИЦІЇ ПОНЯТТЯ “ІСТИНА” В АНАЛІТИЦІ МОВНИХ КОНСТРУКЦІЙ: Л. ВІТГЕНШТАЙН ТА ДЖ. ОСТІН

У статті розглядаються основні положення аналітичної філософії мови, зокрема, Л. Вітгенштайна і Дж. Остіна, на проблему істини. Автор висновує, що опозиція істина-хиба представлена у творчості цих філософів в її класичному варіанті теорії кореспонденції. Досліджуються можливості аналізу істиннісних значень у буденній і штучних мовах.

Ключові слова: істина, мова, факт, знання.

Lebed A. Transpositions of the concept of “truth” in the analyst of language constructs: Ludwig Wittgenstein and John Austin

The basics of analytical philosophy of language on the issue of truth, by Ludwig Wittgenstein and John Austin in particular, are viewed in the article. The author deduces that truth-falsehood opposition is presented in their works in its classical variant. The possibility of analysis of true meanings in ordinary and artificial language is investigated. The paper criticizes epistemological conceptions of analytic or conceptual truth, on which assent to such truths is a necessary condition of understanding them. In the article the concept of truth in a context of development of a modern civilization is investigated. Identifies the main causes of the crisis of classical concepts and the need to strengthen the logical-semantic researches in the structure of modern aletiology. The reasons of crisis of science realism truth theory are defined. Its status in a transition period from correspondence theory of truth to deflationism is analyzed. Rather, even granted that a paradigmatic candidate for analyticity is synonymous with a logical truth, both the former and the latter can be intelligibly doubted by linguistically competent deviant logicians, who, although mistaken, still constitute counter examples to the claim that assent is necessary for understanding. There are no analytic or conceptual truths in the epistemological sense.

Key words: truth, false, language, fact, knowledge.

Лебедь А. Транспозиции понятия “истина” в аналитике языковых конструкций: Л. Витгенштейн и Дж. Остин

В статье рассматриваются основные положения аналитической философии языка, в частности, Л. Витгенштейна и Дж. Остина, на проблему истины. Автор приходит к выводу, что оппозиция истина-ложь представлена в творчестве этих философов в ее классическом варианте теории корреспонденции. Исследуются возможности анализа истинностных значений в обыденном и искусственных языках.

Ключевые слова: истина, язык, факт, знание.

Проблема істини є однією із основних у теорії пізнання, розв’язання якої традиційно зараховують до теорій істини. Актуальність дослідження зумовлена проблемним характером питання про істину, яка “сама по собі є лише абстракцією, верблюдом, що тягне логічну конструкцію і який не може пройти непоміченим навіть повз граматику. Ми шанобливо наближуємося до неї, тримаючи наготові категорії. Ми задаємося питанням, чи є Істина субстанцією..., властивістю... чи-то відношенням (відповідності)... Чим же є те, про що ми говоримо, що воно є істинним або хибним? Або як саме вираз “є істинним” вживається у природній мові?” [7, с. 138]. На думку П. Вейнгартнера питання про істину хоч і не є безглуздом, однак, воно може вводити в оману. Крім того, як продовжує дослідник, що воно є недостатньо обґрунтованим та ще й марним [2, с. 14–16].

Завдання, покладені нами в цій статті, пов’язані з намаганням віднайти специфіку розуміння поняття істини в межах аналітичної філософії і, зокрема, у філософії Л. Вітгенштайна та Дж. Остіна. Поскілки поняття “істина” так чи інакше дотичне проблеми референції, аналізу мовних виразів тощо, тим самим виправдовується і спосіб, обраний нами для вирішення поставленої мети, а саме – аналіз мовних конструкцій у системі аналітичної філософії.

Останню, зважаючи на специфіку нашого дослідження, можна охарактеризувати такими рисами:

- у межах аналітичної філософії мова як знакова система розглядається як така, що не передусє думці, а аналітика мови вичерпує аналітику мислення;
- не існує жодних, окрім мовного аналізу, адекватних способів прийнятої аналітики мислення;
- аналітика не є можливою поза вичерпною дефініцією значень термінів та критеріїв тієї мови, якою будемо оперувати.

Отже, з огляду на зазначене, необхідним видається термінологічне уточнення таких понять, як “істинний” та “істина”. Перше поняття постулює питання про те, які саме об’єкти є істинними, друге ж – що означає твердження про те, що вони істинні. Постулювання цих типів питань корелює із розумінням істини, відповідно, як критерію та дефініції. Ця ідея чітко простежується в А. Айєра, який зазначав: “звичайним є для філософа, який пов’язаний із “істиною”, – це відповісти на питання: “Що є істина?”, – і що на це питання є єдино можлива відповідь, про яку можна зазначити, що вона і становить “теорію істини”. Але коли ми починаємо розгляд того, що слідує із цього питання, то очевидним є, що це питання, власне, не становить жодної проблеми, а отже, для його обговорення немає потреби у теорії” [1, с. 125].

На думку філософа, усі питання, що мають форму “Що є х?” вимагають визначення специфіки вживання символу “х”. Тобто речення, в яких зустрічається “х”, повинні транспонуватися в еквівалентні речення, що не містять “х” або його синонімів. Застосовуючи до питання “Що є істина?” подану схему, коли “х” – істина, маємо речення на кшталт “(пропозиція) р – істинна”.

Як зауважує А. Айєр: “у всіх висловлюваннях за формою “р істинна” вираз “істинна” є логічно надмірним” [1, с. 127]. Отже, зазначити, що пропозиція істинна, означає лише її ствердження, тоді як підкреслити, що вона хибна – стверджувати її суперечності. Це вказує, що поняття “істина” та “хиба” нічого додатково не позначають, а функціонують у реченнях лише як знаки ствердження та заперечення. В такому випадку, як свідчить А. Айєр, взагалі безглуздо аналізувати поняття “істина”. Подібна позиція знайшла своє відображення в так званих “дефляціоністських теоріях” істини, в яких остання не розглядається як основоположна для системи знань.

“Таким чином, – продовжує А. Айєр, – ми доходимо висновку, що проблеми істини, як вона звично розглядається, не існує. Традиційне поняття істини як “реальної властивості” чи “реального відношення”, як і більшість філософських помилок, постає як нездатність правильно проаналізувати речення” [1, с. 128]. Іншими словами, питання про істину є не більше не менше як питанням про обґрунтування пропозицій. Отже, й істина в такому випадку постає такою властивістю пропозицій, завдячуючи якій ми знаємо їх значення.

Поняття істини, таким чином, пов’язане із будь-яким пропозиційним значенням, оскільки йдеться про те, яким би був світ, якби речення, в якому виражена пропозиція, було б істинним. На цьому неодноразово наголошував Л. Вітгенштайн, який прямо пов’язує значення речення з умовами його істинності: “Істинним чи хибним речення може бути лише тоді, коли воно є образом дійсності” (4.06) і далі “...речення істинне, якщо те, про що у ньому йде мова, насправді є, має місце” (4.062).

Але якщо істина – відповідність думки об’єктові, то ми не в змозі дещо помислити про світ поза самим світом, зовнішнім щодо свідомості. Через це Л. Вітгенштайна ніяк не можна назвати ідеалістом, на думку якого, якщо існує щось чітко визначене, то його слід назвати “факт”. Факти, за Л. Вітгенштайном, існують не у свідомості, а у світі речей, які є ідеальною їх конструкцією. Свідомість сприймає саме речі, а не факти про речі. Людина, отже, здатна дещо мовити не про факти, а про речі. Але світ складають саме факти, а не предмети (1.1). На факти вказують елементарні речення формалізованої мови, які структурно збігаються із реальністю і відображають її. Отже, мова у концепції Л. Вітгенштайна періоду “Логіко-філософського трактату” є чимось на зразок дзеркала дійсності.

Якщо в ранній період своєї творчості Л. Вітгенштайн здебільшого розбудовував систему логічної мови, то в подальшому він відходить від цієї позиції, більшою мірою цікавлячись питаннями аналізу буденної мови. В цей період філософ відмовляється від ідеї логічного аналізу мови, відповідно до якої існує єдиний критерій точності висловлювань, що встановлюється логікою. На його переконання в буденній мові просто безглуздо безкінечно уточнювати усі висловлювання, а отже, логічний ідеал точності не поширюється на усі мовні ігри. Домінування логічної, штучної мови на переконання Л. Вітгенштайна знищить смисл. Логічна мова лише показує, але нічого не говорить про речі.

Як зазначав філософ з цього приводу у своїх “Філософських дослідженнях”: “Хиба – це мовна гра, якій необхідно навчатися, як і будь-якій іншій” [5, с. 223]. Продовжуючи його думку, зазначимо, що “будь-якою” може виступати й істина, яку аналогічно можна розглядати як мовну гру і якій можна навчитися. В такому випадку, на нашу думку, ми зміщуємося у площину конвенціоналізму, оскільки для кожної гри, є вона мовною чи не є, існують умовно прийняті правила. Звідси випливає, що й істина постає як умовно прийнятий критерій певної системи правил, процедур, дій тощо.

Характерним для будь-якої мовної гри є те, що ми в неї віримо, відповідно, значення слів конкретизуються не засобами логіки, а в процедурі їх (слів) вживання. Залишаючись певною мірою на позиції реалізму, Л. Вітгенштайн, однак, прагне віднайти критерії достовірності не в мові, а в дійсності.

Філософ зазначає: оскільки “істинність емпіричних висловлювань належить до системи референцій” [5, с. 333], то “в уживанні виразу “істинно чи хибно” є дещо дезорієнтуюче” [5, с. 347]. Достовірність за Л. Вітгенштайном – не просто те, в чому людина переконана, а те, в чому вона не може бути не переконана. Оскільки не існує єдиних критеріїв істинності для усіх мов та мовних ігор, то мислитель пропонує відмовитися від категорії “істина”, замінивши її категорією “достовірність”.

Своє продовження ідея відповідності набула в концепції послідовника ідей Л. Вітгенштайна Дж. Остіна – британського філософа-аналітика, що у своїй системі поєднав логічний та лінгвістичний методи аналізу ідеальної та буденної мови. Великого значення Дж. Остін надавав аналізу використання філософських термінів у буденній мові. Філософи, на його думку, досить недбало поводяться із словами, ігноруючи особливості їх вживання в межах буденної мови. Тоді як її аналіз доводить багатство і багатоплановість цього типу мов, що перевершує будь-які штучні мови. Як зазначає Дж. Остін, філософи стали жертвами інтелектуального нарцисизму.

Перебуваючи в парадигмі аналітичного методу Дж. Мура, Дж. Остін критично ставиться до редукції досвіду до чуттєвого сприйняття та логічного обґрунтування останніх. Як і Г. Райл, він намагається розв'язати проблему обґрунтування так званого "знання-як" (що виступає інструкцією зі вживання мови), протиставляючи цей тип знання "знання-що". "Знання-як" носить практичний характер і не може бути проаналізоване за межами самої мови.

На відміну від Г. Райла, Дж. Остін вважає, що в мові існують стабільні, а не "систематично дезорієнтуючі висловлювання". Наголошуючи на існуванні так званих "ритуальних фраз", сенс яких полягає в колективній чи-то індивідуальній реакції на певні вимоги, правила (привітання, поздоровлення, шанування тощо), Дж. Остін висноує, що не всі істинні або хибні висловлювання є дескрипціями. У цьому зв'язку очевидно для Дж. Остіна є необхідність перегляду теорії дескрипцій Б. Рассела. Очевидність ця пов'язана із необхідністю віднайти відповідники судженням у реальному світі і водночас показати, що значна кількість висловлювань вживаються як аксіоми.

Так, аналізуючи теорію істини як відповідності, Дж. Остін пропонує замінити поняття "факт" поняттям "факт-що", який, на його думку, не вказував би на ідею відповідності висловлювання об'єктові. Висловлювання, таким чином, виступає лише "фразою" для позначення ситуації, в якій відношення істинного / хибного висловлювання і стану справ, дійсного стану речей нехтуються.

У понятті "факт-що" Дж. Остін поєднує відповідність висловлювання об'єктивній дійсності і конвенціональний характер введення висловлювання в мовну гру. "Факт-що" первинний щодо поняття "факт", а істина є не відповідністю, а серією аксіом, якими оволодівають при знайомстві з мовою. "Факт-що" виступає, таким чином, предметом граматичної зручності, питання ж про об'єктивне співвідношення факту та істини є похідним від нього.

Дж. Остін критикує ідеал точного і логічно чіткого знання, що описує факти. Він вважає, що побудована на емпіризмі та логіцизмі, така методологія аналізу є помилковою. Британський філософ пов'язує це із недостатньою точністю наших відчуттів, можливістю збігу відчуття і фізичного об'єкта. Насправді, ми оперуємо тільки даними, які є позначеннями найбільш звичних вживань наших відчуттів. Ці вживання, в істинності яких ми впевнені, слід називати "судженнями чуттєвого сприйняття". Дж. Остін у зв'язку із цим, як і Л. Вітгенштайн, наголошує на необхідності заміни категорії "істина" категорією "достовірність". Однак ідея відповідності суджень фактам як критерій істини, згідно з позиціями Дж. Остіна, не може бути повністю відкинута, її необхідно лише доповнити.

Так, у багатьох ситуаціях ставиться питання не про істинність або хибність сприйняття, а про його доречність, адекватність, точність тощо. Так, приміром, якими: істинними чи хибними можна назвати передвиборні обіцянки, виголошені кандидатами на державні посади? Як видається, аж ніяк не істинними, як і не хибними.

Дж. Остін переконує, що абстрактне потрактування чуттєвих даних, позбавлених зв'язку із буденним життям, ігнорує феномен довіри і колективних угод. Його в цьому контексті певним чином можна розглядати як послідовника психологізму в епістемології, особливо коли він наголошує на тому, що вживання різних виразів для опису чуттєвих даних часто зумовлене не тільки різним рівнем знання, проникливістю тощо; воно може бути зумовлено і сприйнятим об'єктом, і тим, що один і той самий об'єкт ми сприймаємо в різних аспектах, відмінних від його сприйняття іншими. На думку філософа, відчуття не завжди відповідають об'єктам, вони можуть виправлятися і коригуватися, а то й взагалі не мати предмета.

Дж. Остін критикує принципи реалістичної епістемології, згідно з якими об'єктом відчуття обов'язково має бути фізичний об'єкт. Справді, об'єкт відчуття завжди існує, але ним, як об'єктом відчуття, може бути інше відчуття або емоція. Зважаючи на це, Дж. Остін пропонує замінити кореспондентну теорію істини як теорію відповідності "теорією комунікації". Він переконаний, що запропонована ним "теорія комунікації" розширить діапазон теоретичного опису досвіду. Очевидним є, що віра в авторитет (в тому числі й істини) є частиною акту комунікації, який ми всі постійно здійснюємо.

Питання ж про безпосереднє чи не безпосереднє сприйняття виявляється вторинним, адже в межах комунікації ми їх закріплюємо у відповідних мовних формах. Так, говорячи "На зелене і тільки зелене світло світлофору можна переходити дорогу", ми впевнені, що цим правилом керуються більшість людей у різних країнах. Такого типу конвенції не суб'єктивні, вони, безсумнівно, виходять за межі лише мовних угод. До того ж велика кількість висловлювань, які розглядалися як судження, не є в дійсності описовими, і які можуть бути або істинними, або хибними. Коли судження вказують на формулу

або обчислення, вигуки, оцінки, визначення тощо, вони, безсумнівно, описують щось інше ніж об'єкт, тому їх не можна назвати описами.

Тим самим, Дж. Остін наголошує на необхідності відмовитися від абсолютного приписування судженням дескриптивної функції. Є конвенціональна процедура, згідно з якою у мові закріплюються значення слів, але не на підставі їх відповідності фактам, а на підставі розуміння їх як суб'єктів ситуацій. Пояснюючи прикладом значення слова "хмара", ми, вочевидь, не завжди зможемо коректно це зробити, а то й взагалі не "виправдати сподівань", які покладає на наш опис співрозмовник. У цьому випадку можна (якщо не треба) дослухатися правила Л. Вітгенштайна, згідно з яким простий опис може виявитися кращим за будь-яке пояснення.

У цій частині можемо бачити певну суголосність позиції А. Айєра, який зазначав з цього приводу, що: "у мові не можна вказати на об'єкт, не описуючи його" [1, с. 131] та Л. Вітгенштайна, на думку якого: "Речення має визначати дійсність тією мірою, щоб достатньо було сказати "Так" чи "Ні" для приведення його у відповідність із дійсністю. Для цього дійсність має повністю описуватися цим реченням... Як опис об'єкта відбувається за його зовнішніми ознаками, так і речення описує дійсність за її внутрішніми ознаками" (4.023).

Дж. Остін вважає взагалі неможливим визначити природу чуттєвого сприйняття, що обумовлено не наявністю або ж відсутністю у людини певних інтелектуальних здібностей або знань, а, власне, структурою мови. Мова відображає те, що наші сприйняття, спостереження і свідчення так само можна підтвердити або спростувати, як і теоретичні знання. У кожному конкретному випадку, залежно від обставин, ми вирішуємо, яким свідченням довіряти, принципово не розрізняючи при цьому факт наявності факту і видимість факту. Єдино можливим способом вирішити проблему нездатності відокремити факт і видимість факту є принцип розумного скептицизму Д. Г'юма, згідно з яким немає положень, що не підлягали б корегуванню, виправленню, як немає й абсолютно недостовірних положень.

На думку Дж. Остіна, положення буденної мови завжди передують будь-яким теоретичним міркуванням. Постулюючи вторинність епістемологічних положень щодо "граматичних зручностей", стверджуючи послідовний конвенціоналізм, Дж. Остін не відмовляється від думки, що факт стосується об'єктивного світу, розуміючи під ним те, що є дійсним станом справ, що насправді сталося, має місце.

Концепція британського філософа вибудовується не тільки на критичному розгляді емпіризму, а й на критиці логіцистського принципу спрощення мови, який на його думку є хибним. Одним із головних своїх завдань мислитель вбачає у створенні такої моделі аналізу, яка б дозволила безпосередньо виразити дійсну складність світу, а не розглядати його у системі задалегідь побудованої теорії. Такими "дійсно складними" речами, за Дж. Остіном, є мовні ситуації та дійсний стан справ, який відображають ці ситуації.

Отже, однією з головних проблем аналізу буденної мови є проблема доведення того, що кожен мовний акт невіддільний від дії і що мовні акти і є діями. Будь-які фрази – це явні чи приховані спонуки, наміри, бажання, накази та інші імперативи. При цьому дія вважається правильною і необхідною тоді і тільки тоді, коли вона відповідає висловам. Аналізуючи буденну мову, важливо враховувати не тільки те, які дії ми здійснюємо за допомогою слів, але також і те, в яких ситуаціях ці дії доречні. Від цього багато в чому залежить істинність наших висловлювань. Можна, наприклад, правильно виконали всі дії і виголосити усі необхідні слова, але при цьому неправильно співвіднести мовні акти з необхідно конкретними обставинами та ситуаціями.

Очевидним є, посилаючись на твердження Дж. Остіна, що в такому випадку проблема визначення значення слова є безглуздою, оскільки недооцінюється можливість виключення слова з мовного контексту і розгляд його поза слововживанням. Значення слова, на думку Дж. Остіна розкривається тільки в реченні, в контексті мовних ігор, що суголосно принципіві Л. Вітгенштайна "Значення – це є вживання". Це стосується і проблеми визначення значення висловлювання про "відповідність фактам" або "точного опису факту" – проблеми теорії кореспонденції.

Як вже зазначалося, кожен факт потребує доповнюючого його предиката "що" і виступає як "факт-що". Тому визначення значення слова через відповідність фактам помилкове. Для висловлювання немає потреби чомусь відповідати, воно може бути просто висловлене. Спосіб вживання висловлювання взагалі, а не тільки у вигляді окремої фрази, Дж. Остін називає "констативом". У цьому сенсі постулати дискретної математики і дитячі міркування рівною мірою можуть бути констативами.

Але є висловлювання, які не є ані істинними, ані хибними, вони також не є і констативами, наприклад, слова Шарикова з "Собачого серця": "Бажаю, щоб усі". Це не констатив, бо цей тост є частиною вчинку, дії і не може розглядатися поза нього. Такі висловлювання Дж. Остін називає "перформативами" [6, с. 19]. Із цього випливає, що через наявність у мові таких одиниць, як констативи і перформативи, усі претензії логіки бути певним чином метамовним конструктом є недієвими, оскільки критерії істини і хибності взагалі не можуть бути виведені однозначно через значну кількість мовних ігор, відсутність "простоти" в правилах мовної гри, а також неможливістю точного визначення значення слова.

Як і Л. Вітгенштайн, Дж. Остін постулює конвенціоналізм як головний критерій встановлення мовних правил. Аналізуючи буденну мову, ми повинні вважати, що люди вживають слова, підкоряючись неписаним угодам. У спеціалізованих і групових мовах процес набуття значення слова виглядає більш явним, ніж у буденній. Крім того, не існує можливості визначити природу всіх угод в мові. Можливі такі ситуації, коли вся попередня історія конвенційної процедури не допоможе остаточно вирішити коректність тої чи іншої процедури [6, с. 38].

Хоча Дж. Остін і віддає перевагу буденній мові порівняно зі штучними мовами, він, однак, далекий від її ідеалізації. У буденній мові на відміну від ідеальної ствердження чогось не завжди означає висловити істину, а суперечливість не завжди означає хибність. Слова є інструментами і вони не повинні затверджувати й описувати щось раз і назавжди визначене. Буденна мова може бути скоригована, але не формалізована.

Дж. Остін так і не дійшов компромісу в процедурі поєднання, примирення логічного аналізу й аналізу буденної мови. Очевидно, що для нього аналіз буденної мови не просто опис слововживання, а й спроба його уточнення. Аналізуючи “примітивну” мову, філософ прагне виявити якнайбільшу кількість способів вжитку слова, а не віднаходити його “найпримітивніше” вживання. Тому і буденну мову, на переконання Дж. Остіна, не слід розглядати як панацею всіх філософських проблем.

Отже, розгляд позицій Л. Вітгенштайна та Дж. Остіна щодо проблеми істиннісних значень та їх вираження у мовних конструкціях засвідчує той факт, що ці філософи принципову відмінність між буденною мовою і штучними мовами намагаються вивести на категоріальний рівень. Буденна мова, як вважав Л. Вітгенштайн, на відміну від мови логіки є “живою”, вона така, як наше життя, а тому звести її до чітких, “мертвих” правил означає її смерть, коли вона вже не буде грою.

Література:

1. Айер А. Язык, истина и логика / А. Айер. – М. : “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2010. – 240 с.
2. Вейнгартнер П. Фундаментальные проблемы теорий истины / П. Вейнгартнер. – М. : РОССПЭН, 2005. – 352 с.
3. Витгенштейн Л. Дневники 1914-1916 / Л. Витгенштейн. – М.: “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2009. – 400 с.
4. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн. – М.: “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2011. – 288 с.
5. Витгенштейн Л. Философские работы / Л. Витгенштейн. – М. : Гнозис, 1994. – Часть I. – 612 с.
6. Остин Д. Избранное / Д. Остин. – М. : Идея-Пресс, 1999. – 332 с.
7. Остин Д. Три способа пролить чернила: Философские работы / Д. Остин. – СПб. : Алетея, 2006. – 335 с.

Рецензент – доктор філософських наук, професор **Є. О. Лебідь**